

УДК 81'373.7'367.622=111=161.2

DOI <https://doi.org/10.24919/2663-6042.12.2019.189162>

СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБСТАНТИВНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КОМПОНЕНТОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕЖИВОЇ ПРИРОДИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Запухляк І. М.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

У статті досліджено субстантивні фразеологізми з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах. Описано моделі цих фразеологізмів, виокремлено подібні та відмінні конструкції в обох мовах. Окреслено структурні особливості субстантивних фразеологізмів з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах. Матеріалом дослідження слугували 337 фразеологізмів англійської мови та 73 фразеологізми української мови, що мають у своїй будові лексичні компоненти на позначення неживої природи. Під час аналізу використано такі методи дослідження, як метод суцільної вибірки, методи аналізу та синтезу, а також описовий метод.

Виявлено існування як ізоморфних структурних моделей аналізованих фразеологізмів, так і аломорфних, типових лише для однієї мови з повною їх відсутністю в іншій, що притаманне різноструктурним мовам. З'ясовано, що ці відмінності зумовлені відмінностями у граматичних структурах досліджуваних мов. Субстантивні фразеологізми з компонентом на позначення неживої природи в англійській мові численніші, різноманітніші та репрезентовані різними одиницями – словосполученнями і окремими лексемами. Рівень лексем, не властивий українській мові, формується складними іменниками англійської мови, значення яких переосмислене, не складається зі значення компонентів, тобто є елементом вторинної номінації. В українській мові окремі структурні моделі фразеологізмів з компонентом на позначення неживої природи характеризуються варіативністю порядку слів, зокрема прикметник може займати препозицію та постпозицію щодо позначуваного іменника. Обом досліджуваним мовам притаманні фразеологічні одиниці, які мають лексичні та граматичні варіанти, що функціонують у мові як синоніми.

Ключові слова: фразеологізм, субстантивний фразеологізм, структурна модель, лексичний варіант, граматичний варіант.

Zapukhlyak I. M. Structural Peculiarities of Substantive Idioms with the Component Denoting Inorganic Matter in the English and Ukrainian Languages. The article dwells upon structural features of the substantive idioms with the component denoting inorganic matter, their lexical and grammatical variants. The topicality of the article is stipulated by insufficient attention of the scientists to the contrastive researches of the substantive idioms in English and Ukrainian. The aim of the article is to define and describe the features of the substantive idioms with the component denoting inorganic matter, their lexical and grammatical variants. 337 English and 73 Ukrainian substantive idioms with the inorganic matter component are in the focus. The research resorts to the following research methods: a continuous sampling method, methods of analysis and synthesis, as well as a descriptive method. The lexical and grammatical variants of the substantive idioms with the component denoting inorganic matter are described and analyzed. The lexical variants are quite similar in both languages, while the grammatical variants vary greatly, as English and Ukrainian are structurally different languages. The results of the analysis show the existence of isomorphic structural models of the substantive idioms with the component denoting inorganic matter in the English and Ukrainian languages, as well as allomorphic structural models, which exists only in one of the languages under consideration. The major difference is shown by English model represented by Compound Nouns, where the meaning of the lexeme does not coincide with the meanings of its components, making one part of the word or the whole word get metaphoric meaning, thus becoming the unit of the second nomination.

Key words: idiom, substantive idiom, structural model, lexical variant, grammatical variant.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. На сучасному етапі лінгвістичних досліджень значну увагу приділяють фразеологічним одиницям, адже вони якнайкраще характеризують лінгвокультурологічні особливості мовних спільнот. Як одиниці вторинної номінації фразеологізми репрезентують уявлення, стереотипи та оцінки, істотні для мовців. На думку, О. А. Мороз, «фразеологізми – це своєрідний прошарок одиниць, які формуються в певній мові, перетворюючись на її оригінальне, унікальне неперекладне надбання» [5, 324]. Структура фразеологізмів відображає законо-

мірності функціонування мови та ілюструє відмінності різноструктурних мов. Вивчення структурних особливостей субстантивних фразеологізмів з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах ще не було об'єктом окремого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Субстантивні фразеологічні одиниці (далі – СФО) вже неодноразово ставали предметом зацікавлення мовознавців, які вивчали їх з різних позицій. Наприклад, О. В. Шевчук класифікує субстантивні словосполучення сучасної англійської мови [9];

О. А. Мороз приділяє увагу питанню семантики та структури номінативних фразеологічних одиниць з компонентом – власне ім'я [6]. Є. П. Тимченко [8] та Т. В. Тарануха [7] зосереджуються на зіставленні німецьких і українських субстантивних фразеологізмів. Д. Є. Ігнатенко досліджує фразеологізми на позначення інтенсивності дії та стану в англійській, німецькій, російській та українській мові [4]. О. М. Галинська зіставляє англійські та українські фразеологізми з урахуванням їхніх граматичних особливостей [3]. Складні іменники німецької мови, які набувають ідіоматичного значення, розглядає, зокрема, О. В. Білецька [2].

Формулювання мети і завдань дослідження. Мета статті – дослідити структурні особливості СФО з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах.

Об'єктом дослідження є СФО з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах. **Предметом** – структурні особливості СФО з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах. **Матеріалом** дослідження послуговували 337 фразеологізмів англійської мови та 73 фразеологізми української мови, що мають у своїй структурі лексичні компоненти на позначення неживої природи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зіставні дослідження фразеологічних одиниць різноструктурних мов привертають увагу дослідників вже давно. Фразеологізми відтворюються в мовленні в готовому вигляді, передаючи адресатові значну смислову інформацію, закодовану у досить компактному обсязі.

Питання класифікації фразеологізмів відповідно до граматичних категорій є досить контроверсійним. Ми поділяємо погляд М. Ф. Аліференка стосовно того, що субстантивні фразеологізми – це «...фраземи з узагальнено-предметною семантикою, об'єктивованою в граматичних категоріях роду, числа й відмінка. У реченні субстантивні фраземи виконують синтаксичні функції підмета, іменної частини складеного присудка або додатка» [1, 46].

З метою окреслення критеріїв відбору матеріалу необхідно зазначити авторське розуміння терміна «нежива природа», оперте на визначення Словника української мови, згідно з яким «нежива природа – це: а) неорганічний світ; б) навчальний предмет, змістом якого є елементарні відомості про неорганічний світ». Відповідно «неорганічний – який не

належить до живої природи; у якому відсутні життєві процеси» [10, 349].

На основі цих параметрів ми здійснили суцільну вибірку із семи лексикографічних джерел англійської мови і одного джерела української мови, у результаті якої зафіксовано 337 фразеологізмів англійської мови та 73 фразеологізми української мови, що мають у своїй структурі компоненти на позначення неживої природи.

У роботі використані такі методи дослідження, як метод суцільної вибірки, метод опозицій для встановлення спільних та відмінних рис фразеологізмів англійської та української мов, методи аналізу та синтезу, а також описовий метод.

Результати аналізу засвідчують, що серед фразеологічних одиниць з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах більшість є лексичними варіантами. У таких фразеологізмах один елемент може змінюватися або варіюватися. В українській мові це: *голос / глас вопіючого / волаючого / в пустелі / в пустині; провідна зірка / зоря; молочні ріки і киселеві / масляні береги*. В англійській мові – *salt pie / salt-box* 'будинок, у якому покятий дах лише з одного боку'; *river / water hog* 'лісоруб, що сплавляє деревину до пилорами вниз по річці'; *a big fish / frog in a small pond* 'важлива особа в невеликому місті чи організації' та інші. Такі фразеологізми функціонують як синоніми.

Існують також граматичні варіанти – фразеологізми, де один елемент може змінювати граматичну форму. В українській мові це відмінок іменника, напр.: *камінь на шиї / на шию*; форма іменника, напр.: *камінець / камінчик у город, крапля / капля / краплина в морі*. В англійській мові можуть варіюватися артиклі, напр.: *the tip of an / the iceberg* 'верхівка айсберга'; форма однини та множини, напр.: *the old man of the mountain(s)* 'безжална та фанатична людина'; порядок слів, напр.: *the moral high ground / the high moral ground* 'високі моральні якості' (особливо порівняно із суперником).

Проведений аналіз фразеологічних одиниць виявив 13 структурних моделей СФО в англійській мові та 6 моделей в українській мові, серед яких 12 моделей синтаксичного рівня та 1 модель лексичного рівня. Кількісний розподіл аналізованих СФО представлено в таблиці 1, де N – Noun, V – Verb, Adj. – Adjective, Adv. – Adverb, Art. – Article, Prep. – Preposition, Pron. – Pronoun, Conj. – Conjunction, Num. – Numeral, Part. – Participle.

Таблиця 1

Структурні моделі СФО з компонентом неживої природи в англійській та українській мовах

№	Структурні моделі	Лексичні моделі		Синтаксичні моделі	
		Англійська мова	Українська мова	Англійська мова	Українська мова
1	2	3	4	5	6
1.	Compound Nouns	35 (10,4 %)	–		
2.	(Art.) + (N) + (Art.) + N + Prep. + (Art.) + N			85 (25,3 %)	17 (23,3 %)
3.	(N) + N + N			66 (19,6 %)	3 (4,1 %)
4.	Adj./Pron. + N + (N)			63 (18,7 %)	44 (60,27 %)
5.	Adj./Pron. + N + Prep. + (Adj./Pron.) + (N)			29 (8,6 %)	3 (4,1%)

Закінчення таблиці 1

1	2	3	4	5	6
6.	(Art.) + N + Prep.+ Adj./Pron. + N + (Conj./ Prep.) + (Art.) +(Adj.) + (N.) + (Pron.) + + (Prep.) + (N)			11 (3,3 %)	4 (5,48 %)
7	(N + N) + Num. + (Art.) + N + (Conj./Prep) + + (Art.) + (N) + (Prep.) + (Art.) + (N)			4 (1,2 %)	2 (2,74 %)
8.	(Pron. + Adj.) + Part.+ N			18 (5.4 %)	
9.	(Noun + Prep.) + Noun + Conjunction + Noun			16 (4,5 %)	
10.	(Art.) + N + Part. + Prep. + (Art.) + (Adj.) + (N)			3 (0.9 %)	
11.	(Art.) + N + Conj. + Adj. + Conj. + (Art.) + + N + (N)			3 (0.9 %)	
12.	Art. + Adj. + N + V. + (Prep.)			2 (0.6 %)	
13.	(N) + Adv. + Adj. + (Adv.) + N + (Prep. + + N + Prep + N)			2 (0.6 %)	
Разом		35	–	302	73

Як видно з таблиці, найпродуктивніша група СФО англійської мови – це **(Article) + (Noun) + (Article) + Noun + Prep. + (Article) + Noun (іменник + прийменник + іменник)**. Наприклад: *the salt of the earth* 'сіль землі' (найкраща людина); *a whale in the bay* 'надзвичайна ситуація'; *crook of gold* 'багатство, яке людина сподівається отримати у майбутньому'; *hell on earth* 'пекло на землі'. Оскільки в українській мові відсутнє таке граматичне явище, як артикль, вважаємо, що граматично описана модель тотожна українській моделі «іменник + прийменник + іменник». Це друга за чисельністю група СФО з компонентом на позначення неживої природи. Прикладами таких фразеологічних одиниць можуть бути: *камінець у город, сіль в очах, серце з каменю, туман у голові* та інші. Дані аналізу свідчать, що зазначена група характеризується вживанням першого іменника в називному відмінку, прийменника та іменника у непрямому відмінку.

Найпродуктивнішою структурною моделлю українських СФО з компонентом на позначення неживої природи є структура **Adj./Pronoun + Noun (прикметник + іменник)**. Для цієї моделі характерний атрибутивний зв'язок між його компонентами. Найчастіше прикметник стоїть перед іменником: *грішна вода* (горілка), *залізні нерви, пробний камінь* та інші. Реалізацію цієї структурної моделі в англійській мові ілюструють фразеологізми: *a clay pigeon* 'людина, яку легко збити з пантелику'; *a wooden nickel* 'щось підробне та нічого не варте'; *good oil* 'надійна інформація'; *sunny side* 'краща сторона, вигідна позиція'. Однак структурна відмінність між аналізованими мовами в межах цієї моделі полягає в тому, що в українській мові існують фразеологізми, де прикметник займає постпозицію щодо іменника, напр.: *укр. земля обітована, манна небесна, царство небесне*. Оскільки англійська мова аналітична, порядок слів у реченні чи словосполученні має значний вплив на його значення. Прикметник завжди займає препозицію стосовно позначуваного іменника, тому варіації порядку слів у граматичній моделі не можливі.

Окремою підгрупою можна виділити фразеологізми англійської мови, у яких перед іменником

стоять два прикметники. На матеріалі дослідження зафіксовано 3 таких фразеологічні одиниці (0,89%): англ. *bright particular star* 'щось дуже далеко та недосяжне'; *clear blue water* 'відмінність у політиці двох конкурентних партій' (за аналогією з *clear water* – відстань між кораблями у морі); *dirty old man* 'старий ловелас'.

Спільним для обох мов дослідження є поєднання двох іменників, що відповідає структурній моделі **Noun + Noun**. Іменники в українських фразеологічних одиницях структурної моделі **іменник + іменник** вживаються у називному та родовому відмінку, де головний елемент стоїть перед другорядним іменником, напр.: *камінь спотикання, пуп землі, сіль землі*.

В англійській мові ця група численніша, оскільки іменник у препозиції набуває атрибутивного значення стосовно другого іменника, напр.: *mountain canary* 'віслюк'; *a silver lining* 'маленька надія у важкій ситуації'; *a sea change* 'повна зміна чиєїсь поведінки чи відношення до когось'; *mackerel sky* 'небо, вкрите маленькими білими хмаринками'; *whitestone days* 'знаменні, особливі дні'; *rock bottom* 'найнижча точка чогось'; *sun belt* 'південні штати у США, де зазвичай тепло і сонячно'. Трапляються фразеологізми англійської мови, де іменник вживається в присвійному відмінку, наприклад: *fool's gold* 'щось гарне, але нецінне'. Існує також підгрупа з 4 фразеологізмів **Noun + Noun + Noun (іменник + іменник + іменник)**, що становить 1,18% від усіх СФО з компонентом на позначення неживої природи, напр.: англ. *ground floor opportunity* 'гарний початок'; *rock bottom prices* 'найнижчі ціни'.

В українській мові атрибутивну функцію зазвичай виконує прикметник. Для порівняння: англ. *an iron will* – укр. *залізна воля*. Українська мова синтетична, їй притаманний суфіксальний спосіб творення прикметників від іменників. На протиположному в англійській мові подібного атрибутивного значення досягають лише порядком слів. Уважаємо, що така розбіжність у кількісній репрезентації цієї граматичної моделі (62 фразеологічні одиниці англійської мови та 3 української мови) пояснюється

саме відмінностями у граматичній структурі досліджуваних мов.

Дещо менш поширеною є структурна модель **(Article) + Noun + Prep. + Adj. + (Article) + Noun (іменник + прийменник + прикметник + іменник)**. В українській мові її представлено лише одним фразеологізмом: *кокос на глиняних ногах*. В англійській мові ця група численніша: *a breath of fresh air* 'короткий відпочинок' (на свіжому повітрі); 'нова людина у якійсь компанії'; *a cat on a hot tin roof* 'хтось дуже нервовий та неспокійний'; *land of green ginger* 'уявна країна'; *the cow with the iron tail* 'доільний апарат'. Оскільки мова прагне до лаконічності, видається логічним, що ця структурна модель не така численна, як **Noun + Prep. + (Article) + Noun (іменник + прийменник + іменник)**. Лише ті фразеологізми, значення яких втрачаться без прикметника, зберегли більш розлогу структуру.

Поряд з тим, що існують ізоморфні структурні моделі аналізованих фразеологізмів, матеріал дослідження дає підстави для виокремлення аломорфних моделей, типових лише для однієї мови з повною їх відсутністю в іншій. До них, зокрема, належить модель **Compound Nouns (складні іменники)** в англійській мові. Зафіксовано 34 (10,09 %) СФО з компонентом на позначення неживої природи, виражених лексичними одиницями. Ці фразеологізми включені до фразеологічних словників, оскільки їхнє значення переосмислене, тобто воно не складається зі значення компонентів – є елементом вторинної номінації, напр.: *earth-shaker* 'хтось, хто створює проблеми'; *a sky-pilot* 'вікарій, священник'; *a ground-work* 'підготовча робота'; *rose-water* 'лагідні слова чи вчинки'; *sardine-tin* 'незграбний корабель'; *storm-clouds* 'ознаки війни чи проблем'; *undercurrent* (дослівно – підводна течія) 'неафішований вплив, що суперечить явному впливу' та інші.

Ще одна структурна модель, якої немає в українській мові, але досить поширена в англійській мові, – це **Noun + Conjunction + Noun (іменник + сполучник + іменник)**. Сполучником у таких фра-

зеологізмах виступає слово *and*. Наприклад: *blood and iron* 'військова сила' (як протиставлення дипломатії), *bread and water* 'мінімальні засоби для існування', *fire and brimstone* 'муки пекла', *oil and water* 'несумісні елементи', *stocks and stones* 'нечутливі люди' тощо.

В українській мові також є структурні моделі, які не притаманні англійській мові. Зокрема підгрупа **іменник + прийменник + іменник + іменник**, напр.: *буря у склянці води*. У цьому випадку іменник виконує атрибутивну функцію щодо іншого іменника. Структурні ж елементи фразеологізму *ждання у моря погоди* мають адвербіальне значення.

Інша підгрупа, унікальна для української мови, це **числівник + іменник + прийменник + іменник**. Прикладами таких фразеологічних одиниць є *десята вода на киселі* та *сьома вода на киселі*.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Проведений аналіз свідчить про існування ізоморфних структурних моделей СФО з компонентом на позначення неживої природи в англійській та українській мовах та аломорфних структур, які виражають залежність від лінгвістичних особливостей кожної з досліджуваних мов і виникають як результат їхньої різноструктурності. СФО англійської мови численніші та різноманітніші за структурою, що дає змогу дійти висновку про більшу синтагматичну «гнучкість», варіативність, комбінаторність одиниць англійської мови порівняно з українською в домені конструювання субстантивних фразеологічних одиниць. Зокрема, англійські субстантивні фразеологізми можуть бути одиницями лексичного рівня, складними словами, так і словосполученнями, тоді як українській мові притаманні СФО лише рівня словосполучення. Перспективними є дослідження співвідносних зі словосполученнями дієслівних, ад'єктивних та адвербіальних фразеологізмів з компонентом неживої природи в англійській та українській мовах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології. Харків : Вища школа, 1987. 135 с.
2. Білецька О. В. Іменникові трикомпоненти в середньовісній та сучасній німецькій мовах : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04. Донецьк, 2013. 210 с.
3. Галинська О. М. Репрезентація мотивів субстантивного граматичного коду в англійських та українських фразеологізмах. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. 2016. Вип. 21 (2). С. 138–142. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2016_21\(2\)_40](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2016_21(2)_40)
4. Ігнатенко Д. Є. Фразеологічні одиниці на позначення інтенсивності дії тастану в англійській, німецькій, російській та українській мовах: дис. ... канд. філол. наук : 10.02.17. Вінниця, 2018. 257 с.
5. Мороз О. А. До питання про стрижневий компонент фразеологізму. *Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки*. Запоріжжя, 2012. № 1. С. 323–327. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vznu_fi_2012_1_68
6. Мороз О. А. Семантика та структура номінативних фразеологічних одиниць з компонентом «власне ім'я». *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 353–360.
7. Тарануха Т. В. Структурно-семантичні та граматичні характеристики субстантивних фразеологічних одиниць на позначення рис характеру людини в українській та німецькій мовах. *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Філологія (мовознавство)*. 2015. Вип. 21. С. 385–390. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_filol_2015_21_80
8. Тимченко Є. П. Проблеми зіставного вивчення німецьких та українських субстантивних фразеологізмів. *Мова і культура*. 2012. Вип. 15, т. 7. С. 203–209. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mik_2012_15_7_35
9. Шевчук О. В. Класифікація субстантивних словосполучень у сучасній англійській *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія*. Одеса, 2015. Вип. 17 (2). С. 114–116. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2015_17\(2\)_37](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_filol_2015_17(2)_37)

СПИСОК ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

10. Словник української мови: в 11 тт. / за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1974. Т. V. 840 с.
11. Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін. / редкол. : Л. С. Паламарчук (голова) та ін. Вид. 2-ге. Київ : Наукова думка, 1999. Кн. 1. 528 с.; Кн. 2. 984 с.
12. Cambridge International Dictionary of Idioms . Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 587 p.
13. Collins Cobuild Idioms Dictionary. Glasgow : Harper Collins Publishers, 1997. 493 p.
14. Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs. 1st Edition. / A. Richard Spears. New York : McGraw-Hill's, 2006. 1098 p
15. Longman Pocket Idioms Dictionary. Harlow: Pearson Education Limited, 2001. 297 p.
16. Oxford Dictionary of Idioms / ed. by Judith Siefring. Oxford : Oxford University Press, 2004. 352 p.
17. The American Heritage Dictionary of Idioms / ed. by Christine Ammer. Boston : Houghton Mifflin Harcourt, 2003. 480 p.
18. Thsaurus of Traditional English Metaphors / ed. by P. R. Wilkinson. London and New York : Routledge, 2002 (Second edition). 2009 p.